

VIKTORIJA DAUJOTYTĖ

Kuo svarbi Donato Saukos knyga *Apie laiką ir save*

Donatas Sauka, *Apie laiką ir save*, sudarė, įvadą ir komentarus parašė Saulė Matulevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, 294 p., ISBN 978-609-425-248-8

Donatas Sauka – Vilniaus universiteto dėstytojas, profesorius, habilituotas humanitarinių mokslų daktaras, keliolikos disertacijų mokslinis vadovas, reikšmingų humanistikos mokslo veikalų (*Tautosakos savitumas ir vertė*, *Žemaitės stebuklas*, *Jurgis Savickis – XX amžiaus literatūros šifras*, *Fausto amžiaus epilogas*), autoritetingai pripažinto lietuvių tautosakos vadovėlio autorius. Ne tik mokslininkas, ne tik meno bei literatūros, bet ir visuomenės kritikas. Kūrybingas, plačių interesų, atviro matymo ir mąstymo horizonto. Laikas jam teko toks, kad daugelio savo aspiracijų negalėjo realizuoti. Lietuvių literatūros katedroje pradėjo dirbti nuo 1956 m., pateko į sunkias ideologines katedros peripetijas, 1960 m. nebuvo perrinktas, leista dirbti tik įsakymu. 1993 m. išėjo į rentą – turėjo sumanymų, norėjo padaryti tai, ko negalėjo imtis nelaisvu, suvaržytu laiku. Dirbo įtemptai. Buvo įvertintas: Saukai paskirtos abi didžiosios Lietuvos premijos – mokslo (už *Žemaitės stebuklas*), meno ir kultūros (už *Fausto amžiaus epilogas*).

Tarp didžiųjų Saukos projektų matomai ir nematomai sruveno ir nerami kritinė, publicistinės eseistikos srovė – 1990 m. ji prasiveržė kuklia, prasto popieriaus knygele *Noriu suprasti*. Melancholiška kultūros refleksija – esė spalvos, nuotaikos apibūdinimas. Vienas pirmųjų (gal ir dėl to ryškesnis) bandymų *atsiskaityti su praeitimi*, pasiaiškinti ir paaiškinti, bandyti suprasti, kas ir kaip su mumis vyko per penkiasdešimt metų. Ir kas galiausiai įvyko, kur atėjome, kur esame, ką galime ir ką privalome daryti. Sau profesorius lyg ir buvo atsakęs: mąstyti ir rašyti, liudyti gyventą laiką, liudyti save, savo žmones, jų likimus. Kas nors kiek bendravo su atskirumą kaip mąstymo lemtį pasirinkusiu profesoriumi, galėjo bent spėti, kad rankraščiai kaupiasi, kad daugėja mąstymo, tad ir rašymo variantų, kad aplankai su prirašytais lapais gula vienas ant kito.

Saulė Matulevičienė, profesoriaus doktorantė, viena jo mokinių, ryžosi įžengti į šią profesoriaus rašytinio palikimo erdvę, tebevaldomą *rankos rašto*, surasti pradžią (paprastai tai yra pasakojimas apie save), atvynioti siūlą, ant kurio suvertas ir pasakojimas apie kitus, apie laiką, apie *gyvenamąjį pasaulį*, išsitariant fenomenologine kalba. Galima tik nujausti, koks tai sunkus darbas, kokios vailios ir įsipareigojimų reikėta. Bet pradžia padaryta. Įsidėmėkime – tik pradžia. Neturėtų likti rankraščiuose profesoriaus žingsnis į filosofiją; galbūt ir joje ieškota raktų XX a. antrosios pusės pasaulio kruvinoms krizėms suprasti. Valingas imperatyvas, išsakytas ir kaip *noriu suprasti*, gal net *privalau suprasti* šio iškilus humanitaro niekada neapleido.

Dabar prieš mūsų akis tarsi ir *Noriu suprasti* tęsinys, bet kartu ir kitos programos knyga, daug platesnė, išsamesnė, gilesnė. *Apie laiką ir save* nėra originalus pavadinimas, bet atspindi knygos esmę. Knyga prasideda pasakojimu apie save – tai savitas *intelektualinės autobiografijos* bandymas, kuris įsiterps tarp Algirdo Juliaus Greimo, Meilės Lukšienės, Vandos Zaborskaitės išsamesnių ar fragmentinių auto-refleksijų. Iš kitų išskirs negailestingumas sau – ne tik skvarbi autorefleksija, bet ir lyg kokia savianatomija: kaip visa vyko atskirame individe, iš kur radosi ideologinės iliuzijos, kokia kaina mokėta už pasirinkimus, už atsakymus pasirinkti:

Pasiaiškinsiu: noriu būti savo paties atžvilgiu griežtas, bet ir teisingas. Bandau rinkti nors ir mažus akmenukus mozaikinio atvaizdo kontūrams bekompromisinės stalininės epochos saulėlydyje (Staliną laidojome baigiamųjų studijų metų pavasarį). Tiek katalikiško auklėjimo pagrindai, tiek pamišimas Dostojevskiu, kurį visą ištisai buvo karštligiškai sugėrusi į save jautri gimnazistinė sąmonė, tartum neleido tenkintis grubiai *en bloc* žmogui – jaučiančiai, mėstančiai būtybei, – brukama vien socialine-istorine funkcija, kam buvo skirta visa auklėjimo sistema. Tartum galima numanyti pastangas mąstyti savyje, būti sau-žmogum, tiktai ko jos iš tiesų yra vertos? Neatsišliejant į vienokią ar kitokią alternatyvą slepiančią socialinę praktiką, neturint užnugaryje gyvenimiškos patirties [...] Kūrybinėms kančioms, skausmingiausioms abejonėms pasmerktas ieškantis protas, prigimtinis talentas, susidūręs su nepajudinama, savo hegemoniniu reikšmingumu įsitikinusia mase, pasijusdavo menkysta, nebetekdavo pasitikėjimo savo pašaukimu. Jis jau galėdavo šaltai nurašyti save į nuostolius. (p. 121)

Liudijimai dosnūs – prie savo gyvenimo pritraukiami ir tie, kurie jau nūgrimzdė užmarštin (anksti miręs lituanistas Rimantas Kasparas, lyg atgimęs

liaudies išminčius iš talentingojo Jūratės Sprindytės, Sauliaus Žuko, Skirmanto Valento, Stepo Eitminavičiaus ir kitų kurso) ar Genovaitė Gustaitė, tylioji istorikė, archyvų žinovė, palaimintojo Jurgio Matulaičio biografė...

Kiek priešaušrio ir aušros laikais Daukantas, Pietaris ar Basanavičius savo kuriamomis istorinėmis legendomis ar legendinio atspalvio mokslo studijomis, traktatais žadino tautinę savigarbą, tiek tarybinės Lietuvos istorikas pelenais barstėsi galvą atgailaudamas už kreivus painius tautos kelius, taip pavėluotai nuvedusius paskui raudonąją žvaigždę. Ištikimi mokslinei sąžinei buvo priversti rinktis kuklų archyvų pelės darbą. Jonas Jاسas, Genovaitė Gustaitė – viešumoje nepastebimos figūros – savo pavyzdžiu įspėdavo, kad ir po kruopelytę rinkti praeities faktus, peržiūrėti, tikrinti pagal šaltinius yra vienintelis priešinimosi istorinėms spekuliacijoms ir mistifikacijoms kelias. Kraštutinė pozicija, nepripažinimas jokių kompromisų, net neprisiliečiant temos, kurios aptarimas reikalauja nutylėjimų ir išsisukinėjimo. (p. 216)

Donato Saukos principas aiškiai jaučiamas: rašyti apie save ir kartu mąstyti apie tautoje vykstančius pasikeitimus, juos reflektuoti:

[...] Rašydamas apie save ne mažiau mąstau ir apie tautoje vykstančias dvasines permainas, bandau ne tik spėti paskui jas, bet, neslėpsiu, ir neprimygtiniu būdu jas paveikti. (p. 18)

Laikytis tos aprėpties, kurią ženklina atskiroji erdvė, taškas, iš kurio žmogus žvelgia, mato, vertina. Donato Saukos žiūros taškas – intelektualo, universiteto dėstytojo. Lituanisto, įsipareigojusio savo tautai ir jos kultūrai. Pagrindinė žvilgsnio kryptis – kritinė. Neužsimigdyti, neužsiliūliuoti, svarstyti, klausti, abejoti. Pasitikėti juoko negailestingumu ir giesmės skaidrumu. Sekti literatūrą, reaguoti į kiekvieną supratimą atnaujinantį jos judesį (įvykiu laikė Ramūno Kasparavičiaus apysaką „Visų gražiausia“ – dėl pasiryžimo tiesai, kurios liniją pirmoji ėmusi brėžti Žemaitė):

Kasparavičiaus novelė įsakmiai primena, kad prozos kūrinio pirminis uždavinys – atvirom akim pamatyti gyvenimo tikrovę. Mūsų tautos patirtyje ji iškyla kvapą gniaužiančiais pavidalais. Prozininko dabar atsakomybė, sunkumas – atrasti pasakojimo intonaciją, sutaikančią vaizduojamos tikrovės neišsprendžiamus prieštaravimus – didingumą ir grožį, purvą ir niekšybę. (p. 247)

Laikas, kuris permąstomas (iš esmės nuo pokario iki Atgimimo), daugeliu atveju vertinamas kaip *atėmęs, užkonservavęs*. Filologija, humanistika, lituanistika (ir jos atskiras likimas Vilniaus universitete) taip pat ne vienu atveju matoma kaip užsikonservavusi ir užsibuvusi formaliame lygyje. Tik kūrybingųjų pastangomis tas formalusis lygis ardomas, gilinamas:

Pasitikėjimas palaikė lituanistinių studijų kūrybinį tonusą. Emociniai argumentai perdėm nusverdavo lituanistinių mokslų esamą padėtį, jų paskirtį ir reikšmę visuomenėje ir planuojant jų ateitį. Nepajudinamas protų sąstingis, būdingas totalitarinei visuomenei, ir nereikalavo kitokių argumentų. Praeina dešimtmečiai, karta seka kartą, o lituanistikos baruose, ypač literatūros dėstyme – beveik be permainų. Tie patys analizuojami autoriai, tie patys istoriografiniai periodai, na, dar mažumėlis pajvairinimo – naujesnės teorinės literatūros, užuomina į naujus tyrimo metodus. O svarbiausia, žinoma, – kultūros, aukštesnių dvasinių vertybių ilgėjimosi skleidžiama aura. Ji ir traukia nesulaikomai. Lyg žvakės šviesa drugelį, prisimenant Goethe's eilėraščių. (p. 233)

Retesnis atvejis, kai ir prie savo paties darbų (ne tik knygų, bet ir straipsnių) grįžtama, iš naujo aiškinantis intencijas, peripetijas, galimybes ir negalimybes:

Tik dabar galiu viską surinkti. Dabar peržiūriu tai, ką kadaise esu parašęs, nes tos knygos ir yra vienintelis pakankamai apčiuopiamas ano negyvenimo pėdsakas, ir rašau joms autokomentarus. Ir buikai įsistebeiliju į sieną: niekas negali tvirtai pasakyti, kam tipiškam šių laikų žmogui reikalinga literatūra... (p. 19)

Straipsnis apie Alfonsą Maldonį (galiausiai pavadintas „Minties švytėjimu“ jis darė didelį įspūdį – ak, pagaliau prasitarta apie likimą, apie likimiškumą, pagaliau pasakyta, kad poezija gali būti likimiškesnė nei kartais atrodo), o kiek tas straipsnis vargintas, redaguotas, taisytas – ir tai *Pergalėje*, siekusioje ir liberalesnių pozicijų:

Straipsnis redakcijoje išgulėjo mėnesį, kol buvau [paprašytas] kai ką pataisyti. Paskui dar kartą pasiūlyta taisyti. Ir dar kartą. Nors redakcijos darbuotojai ir pats redaktorius atrodė nuoširdžiai susirūpinęs jį išspausdinti. Taip buvo pereitos aštuonios redakcijos. Sugaišta pusantrų metų. Iš labiau nerimto, negu rimto, stačiokiško, pašai-

piško pokalbio apie poetą atsirado steriliai apologetinis rašinys¹. Kai paskutinį kartą redakcijoje pareikalauta dar baigiamojo idėjinio akcento – tiesioginės užuominos į socializmą, – pamaniau, kad pagaliau finalas – visiškai teisėtas ir logiškas. Rašinys nieku gyvu nebebuvo jau mano. (p. 151)

Intraverto bendruomeniškumas – atskirai įdomus, komplikuoatas, neretai ir prieštaringas. Savita jo raiška, atsiskleidžianti ir impulsyvi, labiau šokio nei ėjimo ritmo. Sąmoningumo pasirinkimas, nepaisant visų komplikacijų. *Asmeniškumas* kaip principas yra ne tas pats kas *asmeniškumai*, taikomi ir santykiams su kitais. Kuo stipresnis žmogaus asmeniškumas, tuo labiau ribojami asmeniškumai, trikdančios kultūrinių (taip pat ir universitetinių) darinių veiklą:

Rašau ir braukau, rašau neišpasakytai kantriai, iš lėto, ir perrašinėju n kartų, apie tai vėliau dar bus kalbos, – kad fiziškai pajusčiau, kad įsigyvenčiau į savo buvimą labai tolimame, devyniais užraktais nuo mūsų užrakintame minties pasaulyje. Gerai suprantu: esu kentauras. Kantriai skaptuoju savo kūną, užsiaugintą iš baisybės skirtingų šaltinių, iš vaizduotės universitetų ir akademijų. O veltui šis kruvinas darbas! Veltui! – kaip mane gyvą matot. Niekad, nė viename savo veiklos tarpsnyje nesijaučiau prie kokios nors aplinkos pritapęs, jai reikalingas ir, savo ruožtu, pats jos penimas. Man būti supūti kentauriškame kailyje. [...] (p. 7)

Išskirtiniu Donato Saukos knygos bruožu ir laikyčiau asmeniškumo ir visuotinio (kiek jis mums apskritai prieinamas) sąlyčius. Liudijama tai, kas patirta, išgyventa, prie ko prisiliesta. Kartu suvokiant, kad tai, kas patirta, patirta ir iš bendrojo laiko, tekusio tuo laiku gyvenusiems, dirbusiems, mylėjusiems, vienaip ar kitaip pasirinkusiems žmonėms. Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra, ypač jos sunkusis periodas, laikytini ypatingu lietuvių humanistinės kultūros dariniu. Tad ir Donato Saukos individualiai reflektuojami jos dalykiniai bei moraliniai turiniai priklauso svarbesiems knygos argumentams; jie tiesiogiai susiliečia ir su bendresne kultūros istorija, jos tyrimais:

Sakykime: fatališka, kad Katedros kūrybinės veiklos klestėjimo laikas baigėsi prasi-
dedant chruščioviniam atlydžiui, po XX suvažiavimo atsiradus rimtų spragų partijos

1 Donatas Sauka, „Minties švytėjimas“, *Pergalė*, 1976, Nr. 5, p. 134–145.

neklaidingumo dogmoje. Dabar lituanistikos studijas ir rinkosi išimtinai mokslinių ir kūrybinių ambicijų turintis jaunimas. Kiekvienas kursas formavosi savo ypatingų interesų ratą, savo veidą. Iš kiekvieno kurso iškildavo neeilinė kūrybos ar mokslo, pedagogikos, leidybinės praktikos pajėga. Katedros šitų metų istoriją būtinai turėtų papildyti jos absolventų, kaip individualybių, charakteristikos, jų biografijų įsiterpimas į tautos kultūros kroniką. [...] Žiūrint iš objektyviai neutralios nuošalės, nuo anų įvykių praėjus keliasdešimčiai metų, atrodo paradoksas, kad Katedra buvo sulikviduota, pagrindinis aktyviųjų jos darbuotojų branduolys (M[eilė] Lukšienė, V[anda] Zaborskaitė, I[rena] Kostkevičiūtė, Aurelija Rabačiauskaitė, laborantė Stasė Litvinaitė) išblaškytas tuo metu, kai ji galėjo jau apčiuopiamais savo darbo rezultatais prisistatyti visuomenei. (p. 104–114)

Donato Saukos knyga *Apie save ir laiką* laikau savitu ir vertingu intelektualiniu kūrinium. Priskiriu jį ir prie humanistikos šaltinių, apibūdinčiau kaip skvarbų kultūrinės atminties tekstą. Ypatingieji humanistikos šaltiniai yra liudijimai, autobiografijos, autorefleksijos, patirtys, išgyvenimai, susieti su visuomenės, tautos problemomis. Atskiras žmogus tokio požiūrio šviesoje išryškėja ir kaip pozicijų, laikysenų, pasirinkimų gyvasis branduolys. Donato Saukos mąstymas ir rašymas praturtina intelektualų žodyną: įtaigiai ir pagrįstai įvedama „dvasinė (ontologinė) genealogija“:

Biografiniai faktai – kažkokie beveik absoliučiai bereikšmiai pėdsakai laiko metraštyje. Jeigu apie ką ir verta kalbėti, tai tik – apie ontologinę genealogiją. [...] Šitie liudijimai – per daug abstraktūs asmeninei biografijai. Bet ir kalbu apie dvasinę genealogiją, kurioje iš pašaknų buvo išnaikinamos asmeniškumo žymės. „Buvę vieninteliai, mes buvom ir standartiniai“. Ar tai galima laikyti išskirtine patirtimi, sukaupta Rusijoje ir visoje Rytų Europoje, kurios ypatingumas turįs tam tikrą vertę šiuolaikinėje dvasinėje raidoje? Į šitą prielaidą, kirbančią dažno rytų europiečio sąmonėje, tėra vienas atsakymas. Tas beasmeniškumas, bevardiškumas, standartizuotas unikalumas, suformuotas slogaus baimės klimato, tiek pat dera harmoningam pasaulėvaizdžiui, kiek ir iškrypimas, fizinis trūkumas, luošumas graikų sveiko žmogaus idealui. (p. 1)

Kalbant apie okupacinį laiką (ypač apie pokarį) prasminga daugiau dėmesio skirti *baimės* egzistencialui. Sauka atskleidžia sudėtingą baimės anatomiją, baimės veikimą ir kasdienėse situacijose:

Pradinė ir lemiamoji mano ir mūsų visų gyvenimo sąlyga buvo baimė. Ir viskas, ką rašiau, ką rašau ir ką rašysiu, gimė iš gėdos dėl šitos baimės. Mes – baimės augintiniai. Mes užaugome žinodami, kad neturime jokios teisės klausti „kodėl?“. [...] Pokario vaikai neturėjo kitos lemties. Kas nenorėjo apsiprasti su beteise, tas sąmoningai ir beviltiškai rizikavo savo ir artimųjų legalia egzistencija. Tikrai baimė laidavo fizinį išlikimą ir mokė pažemintųjų solidarumo – jos šešėlį mes matėme savo mokytojų akyse, ir, – turėjome žinoti, jei būtume drįsę žvelgti į ateitį, – kad tą patį šešėlį matys mūsų pačių vaikai ir mokiniai mūsų akyse. (p. 2)

Greta *bežemių, egzodo augintinių* (ta pati karta) galėtų suskambėti ir Donato Saukos laki frazė: „Mes – baimės augintiniai“, išgirstant ir jos giliają potekstę: *pažemintųjų solidarumas* (taip, tai liečiasi su Vytautu Kavoliu, ir liečiasi prasmingai).

Rašantis žmogus. Rašto pasijos asmuo. Donatui Saukai rašyti buvo tolygu mąstyti. Tad galėjo ištarti: „Rašyti – pagaliau atrasti save pasaulyje. Užbaigti save“.